

Sevinc Əliyeva

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu
"Folklor və yazılı ədəbiyyat" şöbəsi
sevinc.k.aliyeva@gmail.com*

Bədii əsərin süjet quruluşunun mifologizmlərlə zəngin olması yazıçının folklor qaynaqlarından istifadə müxtəlifliyini göstərən amillərdən biri kimi diqqətimizi cəlb edir. Çünki folklor cəmiyyətə funksional təsir imkanları baxımından digər sahələrdən fərqləndiyindən, mifologizmlərlə zəngin olan əsərlər də mənəvi-əxlaqi dəyərlər baxımından fərqli, müsbət mənə kəsb edir. Bu cür bədii əsərlərdə mifoloji ünsürlər, mifoloji düşüncə dəyişikliyi və mifoloji qarşıdurma da ön plana keçir. Bu isə əsərin orijinallığını, oxucuya təsir gücünü və aktuallığını artıran amillər sırasındadır. Bədii əsərlər folklorizmi və mifologizmi baxımından nə qədər güclü olsalar, mifologiya, folklor və yazılı ədəbiyyat münasibətlərinin öyrənilməsinə dair bir o qədər səmərəli elmi tədqiqat işi aparmaq olar.

XX əsrin 70-80-ci illərində mifologizm geniş vüsət tapdı. Bu dövrdə Mövlud Süleymanlı əsərlərində mifologizmlərdən daha çox istifadə etmiş sənətkarlardan biri kimi ədəbiyyat tarixinə düşdü və onun əsərləri yeni ədəbi qənaətlər baxımından da səciyyəvi hesab olundu. Əlbəttə ki, sənətkarın yaradıcılığında rast gəldiyimiz mifologizmlər, folklorizmlər, folklor nümunələri yazılı ədəbiyyatın ədəbi-estetik yaxınlığını təyin edən amillərdən biri kimi diqqətimizi cəlb edir. Məhz bu səbəbə görə, Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafının bədii sənətkarlıq baxımından dolğunlaşmasında, folklor yaradıcılığına müxtəlif yönündən yanaşmasında, eləcə də zamanın tələblərindən doğan yeni ideya və məzmunla zənginləşməsində M.Süleymanlının xidmətləri xüsusi vurğulanır. Onun bədii nəsi öz müasirliyi, xəlqiliyi, sənətkarlığı və folklor ruhunun zənginliyi ilə seçilərək folklor mədəniyyətimizin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Yazıçının əsərlərində folklor qaynaqları geniş, tiplər silsiləsi zəngin, təsvir, səciyyələndirmə üsulları rəngarəng və orijinaldır. Belə ki, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan, təsvir etdiyi hadisələrin mahiyyətinə ecazkar şəkildə nüfuz edən M.Süleymanlının əsərləri folklorşünaslıq və müasir bədii nəsrimizin sistemli şəkildə öyrənilməsində zəruri mənbədir. Ən adi hadisələrin təsvirində belə M.Süleymanlı qələmi böyük bir aləm açmış, hətta ilk baxışda kiçik görünən hər hansı bir folklor motivini bədii əsərin dil, üslub və məzmununda çox ustalıqla inikas etdirmişdir.

Ümumiyyətlə, folklor və mifologiya ilə zəngin olan bədii əsərlərdə obrazların xarakteri və tipikləşdirilməsi, eləcə də folklorizmlərdən geniş istifadə olunması milli ənənələrin, əxlaqi dəyərlərin yazılı ədəbiyyatda tərənnüm olunmasına geniş imkanlar açdı. Bu isə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin cəmiyyətin müasir fərdlərinin təkəkkürünə transfer edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda insan

və mifoloji təsəvvürlərin paraleliyi ədəbiyyatımızda dəyişən və marağını itirməyən mövzulardan biridir. Çünki mifoloji ünsürlər cəmiyyətə birbaşa təsir imkanlarına malikdir və onlar daha çox folklorun spesifikasiyası ilə şərtlənir. Professor C.Qasimovun da qeyd etdiyi kimi "folklorla mifologiyanın bağlılığı o səviyyədədir ki, mifologiyayı bilmədən folkloru araşdırmaq səthi və yarımçıq nəticələr verir"(8, 423). AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyevin də təfsirindən aydın olur ki, "folklor xalqın bədii düşüncəsi-

lərinin üzə çıxarılması baxımından əhəmiyyətli tədqiqat işi kimi diqqəti cəlb edir. M.Süleymanlının "Dəyirman" əsəri bədii nəsrimizin folklorla əlaqəsinin tədqiqi sahəsində yeni istiqamət açmış və nəsrimizin tarixi köklərə, mifoloji düşüncə sistemine yön aldığı müəyyənəlməyə imkan yaratmışdır. Yazıçının əsərdə təsvir etdiyi hadisə və obrazlar öz reallığı, həyatiliyi, tipikliyi ilə seçilir və əhvalatların arxasında gizlənmiş tipik cəhətlər, ictimai yaralar ustalıqla açıb göstərilir. Akademik K.Abdulla mifoloji surətlər və onların tipik cəhətlərləndən bəhs edərək yazır: "Mifoloji surət və müəllifin surəti mətnə bəzən üst-üstə düşür, bəzən yox. Surətlər üst-üstə düşməyəndə hər iki tərəf yasaq sistemindən istifadə hü-

dək edərək ad qoymağa, başa düşərək hər şeyin izahını verməyə çalışdıqları dövr üçün ikişər qarşıdurmasının mövcudluğu xarakterik cəhət olmuşdur. Ölüm-həyat, sağ-sol, aşağı-yuxarı, işıq-qaranlıq, isti-soyuq, təbiət-mədəniyyət və s. kimi qarşıdurmalar mifoloji dünyanın günümüze gəlib çatmış inam atributlarıdır. Professor A.Acalov yazır ki, "Azərbaycan folklorunda ikişər qarşıdurmaların pozulma və tarazlaşma yeri olaraq ən çox hamam, dəyirman, qalaça və mağara çıxış edir" (2, N3).

Qarşıdurmaların pozulma və tarazlaşma yeri kimi dəyirman seçilməsi təsadüfi deyil. Çünki dəyirman xeyir-bərəkət rəmzidir. Dəyirman işlədikcə xeyir-bərəkət simvolunu qoruyub sax-

din arvadları isə yer əkir, bostan becərilir. Sarı Qasım, Ayat isə uşaqlara, gənclərə düzgün nümunə olmaq, onlara doğru yol göstərmək, hal və hərəkətləri ilə örnək olmaq əvəzinə, özlərini bu cür ifadə edirlər: Kəndin uşaqları iki nəfərə həsəd aparır, onlara oxşamaq istəyirlər. **Ayata baxırlar ki, 'geyimi var, cibi pul görür, gündə kabab yeyir. Heyvanların qanı axan suda oynayan uşaqların pak, məsum dünyasını dəyirman elə dəyişmişdi ki, artıq uşaqlar həqiqəti onlarla tapmağa çalışmış, mənəvi qəhrəmanlarının Koroğlu, Babək yox, məhz Sarı Qasım, Ayat olduğunu görüb, onların 'şəxsi nümunəsi' ilə bu cür yaşamağın 'faydalı' olmağını düşünərək nəticədə onlar kimi olmaq istəyirlər: 'Sarı Qasım kimi altlarında maşın, ciblərində pulu olmağını istəyirlər. Əsas da sədrin qılığına girə bilsinlər. Yalanlamı, gerçəkləmi, oğurluqları, doğruluqları, qorxaqlıqları, nəylə olur-olsun Sarı Qasım kimi dolana bilsinlər...'** Bu məqamda ataların belə bir deyimi yada düşür: "Gözü görməyən kimsə kor deyildir, əsl kor düşüncəsi kor olan kəndir". Onu da qeyd edək ki, peyğəmbər (s.ə.s.)-in hədislərindən birində isə deyilir ki, "bir gün gələcək haqla yalan, yaxşılıqla pislik yerlərini dəyişəcək və bundan da betəri olacaq, valideynlər övladlarına öz məqsədlərinə çatmaq üçün yalandan və pislikdən istifadə etməklərini tövsiyə edəcəklər". Bax, bu kənddə qeyd etdiyimiz hadisələr artıq baş verir. Dəyirmandakı özbaşnalığa son qoyan hadisə çobanın çıxartdığı xəncər oldu. Əlbəttə ki, bu xəncər təkə qorxu, hürkü yaratmır, həm də namusu, əxlaqı, insanlığı təbliğ edir, kişiliyin, mərdliyin aşağı-yuxarı bölgüsünü, ulu əcdadlar və tarix tərəfindən müəyyən edilmiş meyarları, milli, əxlaqi dəyərləri xatırladır. Xəncər nəinki dəyirmandakıları susdurdu, eləcə də dəyirman öz funksiyasını geriye qaytarmasa belə, xarabalığa çevrilmiş dəyirman daha kababxana olmayacaq. **Yazıçının cəmiyyətin içərisindən götürüb təsvir etdiyi tiplərin içüzünü açmaqda fikri, məramı budur ki, Sarı Qasım, Ayat və anası Roza, Tellı qarı, Güllü arvad kimi insanların həyatları öyrənildikcə yaxşılıqların sayı artacaq. İnsanların müxtəlif böhranlara, ruhi sıxıntılara məruz qaldıqları bir cəmiyyətdə Sarı Qasım, Ayat kimi insanların yaşayış tərzləri, tövsiyyə və hərəkətləri dil, ifadə və mühakimə etibarilə də vəhdət təşkil edir. Çünki yazıçı öz obrazlarını səciyyələndirmək üçün onların dil və ifadələrindən istifadə edir. Əsərdə Sarı Qasımın Ayatla bir-birini tamamlayır. Belə ki, biri deyir, o biri təsdiq edir. Tellı qarı, Güllü arvad obrazlarını isə birləşdirən bir cəhət var: məcazi el müdriki siması. Yazıçı bu obrazlar vasitəsilə həyata olan münasibətini, fikri və düşüncələrini ifadə edir. Bununla cəmiyyətimizin mühüm bir acı mənzərəsini əsərdə əks etdirir. AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyev tədqiqatlarında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirərək yazır: "Yazıçı miflik obraz və miflik süjetlə müasir həyata münasibətini ifadə edir.**

(ardı gələn sayımızda)

Bədii əsərin süjet quruluşunda mifologizmlər

(Mövlud Süleymanlının "Dəyirman" povesti əsasında)



nin ifadəsi olduğuna görə daha zəngin və daha dözümlü mədəni irs hesab edilir. Əhatə dairəsinin genişliyi ilə seçilən folklor xalq düşüncəsi ilə bədii düşüncənin harmoniyasının, həmahəngliyinin, uyğunluq səviyyəsinin də təəcəssümüdür. Folklor nümunəsi mətnin məzmunu ilə xalqın istək və arzuları arasındakı ziddiyyətləri və əkslikləri qətiyyətlə rədd edir və əslində bu, nümunənin hansı xalqa mənsubluğunun da açarındır" (5, 302)

Onu da vurğulayaq ki, sənətkarlarımızın folklor qaynaqlarına müraciəti şüurlu, məqsədlil və ya qeyri-ixtiyari şəkildə olmuşdur. Bu baxımdan hər bir yazıçının folklorlardan istifadə formalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Yazıçının folklorla məqsədlil şəkildə müraciəti,
2. Yazıçının folklorla qeyri-ixtiyari müraciəti.

Qeyd etdiyimiz kimi, yaradıcılığında mif-folklor düşüncəsinə geniş yer verən, folklorizmin bir çox təzahür formalarını əks etdirən Mövlud Süleymanlı da folklorla qeyri-ixtiyari müraciəti ilə seçilən yazıçılardandır. Onun əsərləri mifologiya və yazılı ədəbiyyat, folklor və yazılı ədəbiyyat ədəbi əlaqələrinə xüsusi bir zənginlik gətirərək, bədii nəsrimizin ideya-bədii təsir gücünün, müasirlik və aktualıq keyfiyyəti-

ququnu özündə saxlayır. Bədii yasağı bu şəraitdə müəllif də mətnə daxil edə bilər, mifoloji düşüncə də" (1, 237).

Əlbəttə, M.Süleymanlının mifoloji düşüncələrlə zəngin olan "Dəyirman" əsəri bir tərəfdən utopik arzularının, ikinci bir tərəfdən, cəmiyyətdə rast gəldiyi reallıqlardan, çətinliklərdən doğan ruh halının bədii ifadəsidir. Yazıçı "Dəyirman" əsərində bir çox mifoloji düşüncə dəyişikliyinə və mifoloji qarşıdurmaya nəzər yetirib. Əsərdə hadisələr kənddə və kəndin yaxınlığındakı dəyirmanda baş verir. Əsərdəki kəndin təsviri adi coğrafi kənd, məkan təsviri deyil, bu kənd ilk növbədə ulu əcdadlarımızın yaddaşı, qanlı nəsilən-nəsilə ötürülən yaşadıqları, qoruyub saxladığı, habelə etnik-mədəni dəyərləri hələ də işləyən əlahiddə bir məkandır. Lakin təsvirini tapmış kənd sakinlərinin böyük əksəriyyəti mifoloji dünya ilə şüurlu əlaqələrini tam itirməsi ilə seçilir. Kənd və dəyirman əsərdə işlədilərən bu adı məkanlar tədricən itirilən mifoloji dünyanın ikişər qarşıdurması kimi çıxış edir. Əsərdəki obrazlar bunun fərqinə varmırlar, çünki bunu dərk edə biləcək qədər düşüncəyə sahib deyillər. Nəticədə təsirini gündəlik ömürlərində belə duymurlar. Halbuki insan təkəkkürünün ən ilkin çağları ulu əcdadlarımızın dünyanı

layır, xarabalığa çevrildikdən sonra isə bir qayda olaraq, gənç mənada xaosun daşıyıcılarının və yaradıcılarının məkanına çevrilir. Bu pozulma və tarazlıq "Koroğlu dastanında da dəyirmanda baş verən hadisələrdə özünü göstərir. Belə ki, "Koroğlu" dastanında "Keçəl Həməzənin Qırıq qaçırması qolu"nda dəyirmanda baş verən bu baxımdan maraqlı doğurur. Həməzənin qaçaraq "Qırq Dəyirmanlar" adlı yerdə, dəyirmanda gizlənməsi, dəyirmançını və Koroğlunu aldatması, özünü "unnuğa" salması, eləcə də "dəyirman çarxı" yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlarla oxşar mənzərə yaradır (3, 153). Əlbəttə ki, M.Süleymanlının povestində dəyirman ikişər qarşıdurmasının tarazlaşma yerinə yox, pozulma yerinə çevrilidir. Belə ki, "köhnə suyu sovrulmuş dəyirmanıydı, kababxana eləmişdilər. Artıq dəyirman öz funksiyasını yerinə yetirmir. Dəyirmanda kəsilən heyvanların qanı arxdakı suya qarışıb bütün kəndin içindən keçir, hamı bunu görür. Amma həm dəyirmançıya, həm də Allaha kəskin şəkildə etirazını bir neçə nəfər bildirir. Kənddə dəyirman eyniləşərək bütövləşir, adamlar da yaşadıqları mənəvi əxlaqi dəyərlərini itirirlər, necə ki dəyirman öz funksiyasını, dəyərini itirir. Kəndin kişilərinin böyük qismi vaxtının çoxunu dəyirmanda keçirir, kən-